

I VA KRATOCHVÍLOVÁ

KOMPOZITA V ČESKÉ BOTANICKÉ NOMENKLATUŘE DOBY STŘEDNÍ A SOUČASNÉ

Tvoření slov kompozicí představovalo ve slovanských jazycích vždy postup spíše okrajový, omezený jen na některé stylové vrstvy. Vedle vlastních jmen (*Svatopluk*) se od raných dob uplatňovalo vlivem překladů z řečtiny a latiny v terminologii (*mužobojstvo*). Později se u nás jako předloha pro takové kalky prosazuje i němčina. Vlivem kalkování se kompozice v terminologii některých vědních oborů během historického vývoje upevnila, ba rozšířila, a stala se poměrně produktivním slovotvorným postupem.

Úkolem naší práce je popsat a analyzovat kompozita v botanické terminologii, či lépe nomenklatuře střední doby vývoje českého jazyka a srovnat je se stavem novočeským.

Nomenklaturou rozumíme tu část terminologie některého vědního oboru, která formální stavbou svých lexikálních prvků vyjadřuje systémové vztahy mezi pojmenovávanými jevy. Příkladem může být původní české názvosloví chemických sloučenin nebo právě nomenklatura botanická, založená na mezinárodně platném binárním systému, který v r. 1753 vytvořil botanik Carl Linné.

I když je v naší literatuře věnována terminologii dosti častá pozornost (vedle řady časopiseckých článků zvláště v NŘ např. Poštolková — Roudný — Tejnor, 1983), botanické názvosloví bylo u nás dosud popsáno jen z hlediska vlastního oboru (Dostál, 1950, s. 5n.; 1957) nebo z hlediska etymologického (Machek, 1953). Jen do určité míry lze pro vývoj české botanické nomenklatury převzít závěry ze slovenské monografie F. Buffy (1972).

Teoretický systém naší práce vychází hlavně z Dokulilových a Mejstříkových kapitol o současné slovotvorbě v Mluvnici češtiny (1) (1986), které navazují na řadu prací starších (viz seznam literatury). V některých bodech se však od Mejstříkova vymezení kategorií a typů odchylujeme, zejména u útvarů s číslovkovým komponentem. Další rozdíly vy-

plývají ze specifické povahy terminologické vrstvy lexika, z posunu významu (a tedy onomaziologické charakteristiky) při sémantickém tvoření pojmenování.

Materiál pro analýzu byl excerpován z knihy *Herbář anebo Bylinář Vysoce učeného P. Doktora Petra Ondřeje Mathiola ...* (dále jen *MatVel*). Jde o překlad z němčiny, který v r. 1596 pořídili Daniel Adam z Veleslavína a Adam Huber z Rysnbachu. Novočeský stav je popisován podle knih *Naše květiny* (Deyl — Hísek, 1973) a *Barevný atlas rostlin* (Randuška — Šomšák — Háberová, 1983).

Ve výčtech jsou slova řazena retrogradně, bratrský pravopis originálu přepisujeme podle transkripčních pravidel. Vysvětlivky u nejasných a de-etymologizovaných formací citujeme z Machkova *Etymologického slovníku jazyka českého* (1971), případně z práce téhož autora *Česká a slovenská jména rostlin* (1953).

Při popisu komponentů složených slov používáme těchto zkratk: A — adjektivum, Adv — adverbium, N — číslovka, Pron — zájmeno, S — substantivum, V — sloveso.

Do rozboru byly zařazeny nejen tzv. *přímé složeniny* (Helcl, 1974, s. 175), ale i formace vytvořené kombinací kompozice a *derivační*, které např. Horecký (1958, s. 288) za kompozita nepovažuje, dále *spřežky*, které jsou kompozitům svou stavbou nejbližší, takže během vývoje docházelo k častým přechodům mezi oběma kategoriemi. Mimoto se zmiňujeme i o tzv. *lidových etymologiích*. Vylučujeme jen slova zřetelně odvozená, např. *zpodstatnělé všedobr, sedmihradský, Sedmihradsko*.

POPIS MATERIÁLU

SUBSTANTIVA

V textu *MatVel* najdeme 59 složených substantivních formací, což představuje cca 10 % všech substantiv s terminologickou platností a 21 % substantiv sekundárních. Z toho 10 je kompozit *přímých*, tvořených vlastní kompozicí, 24 kompozit tvořených postupem *kompozičně-derivačním*, 17 *spřežek* a 8 *lidových etymologií*.

1. Vlastní kompozice

1.1. Modifikační determinativa:

1.1.1. typ A — S: *černobýl*

První komponent v této kategorii modifikuje význam druhého.

1.2. Mutační determinativa:

1.2.1. typ A — S: *nezastoupen*

1.2.2. typ V — S: *pudizimnice, hubihrách, hubilen, kazilen, lomikámen, tupisrpk, střebíkrev*

1.2.3. typ N — S: *sedmikráska, stozrníčko*

I u této kategorie má druhý komponent stejnou formu jako fundující substantivum, celé kompozitum však má význam metonymicky přenesený. Prvním členem u typu **1.2.2.** je starý imperativní tvar, tento způsob tvoření je zachován ještě z praslovanštiny (Horecký, 1958, s. 289). Názvy takto tvořené jsou motivovány léčebnými, magickými či technickými účinky pojmenovávaných rostlin.

2. Názvy kompozičně-derivační

2.1.1. tvořené bezafixálně:

2.1.1.1. typ S — V: *třevdava (<*červdava), jedhoj, kostival, jitrocel, ranočel; psoser, čertkus*

2.1.1.2. typ Adv — V: *skorocel*

2.1.1.3. typ V — S: *tupikos, bolehlav*

Posledně uvedený typ je významově i formálně blízký vlastním kompozitům typu **1.2.2.** Lze uvažovat o ztrátě koncového vokálu vlivem analogie.

Všechna jména z této kategorie označují, stejně jako u zmíněného typu **1.2.2.**, rostliny velmi často používané k léčení nebo rostliny s výraznými účinky magickými. Zajímavá je distribuce k typům S — V a V — S. Významově tvoří tyto typy protiklad: u typů se slovesem na druhém místě (také Adv — V) převládají rostliny s účinkem kladným, užitečným, u typů opačných rostliny jedovaté, škodlivé. Jak uvádí Mluvnice češtiny (1) (1986, s. 461): „jde o výrazy mající ráz expresivní, pejorativní, někdy až zhrubělý“. V době, kdy názvy rostlin nebyly terminologií vědeckou, mohl tento expresivní příznak o distribuci k slovo tvorným typům rozhodovat.

2.1.2. tvořené sufixací:

2.1.2.1. typ S — V: *muchomurka, kolovratec*

Od typu **2.1.1.** se liší pouze sufixy *-ka, -ec*. Sufix *ec*, tvořící původně deminutiva, se v terminologické platnosti lexikalizoval.

2.1.2.2. typ Pron — V a **2.1.2.3. typ Adv** — V nezastoupeny

2.2. z atributivních syntagmat

2.2.1. tvořené bezafixálně: nezastoupeny

2.2.2. tvořené sufixací:

2.2.2.1. typ A — S: *kocmoudek (<koččie múdcě), zlatovlásek, černoohlávek, zlatohlávek*

2.2.2.2. typ N — S: *pětiprstice, pětiprstek; trojllístek, dvojlístek, sedmlístek, pětilístek, jednolístek*

U složenin s komponentem *-lístek* není jednoznačné, zda nejde o odvození z adjektiv typu *trojllístý* (která jsou ve zkoumaném materiálu

doložena — viz dále]. Protože však jde často o kalky, předpokládáme přímé tvoření z číslovky a substantiva.

Zajímavý je spojovací vokál *-i-* u formací *dvojilístek, trojilístek* — dnes se vyskytuje jen u číslovek od *pět* výše (Mluvnice češtiny (1), 1986, s. 458).

3. Spřežky

Všech 17 spřežek v MatVel jsou mutační determinativa:

3.1. typ A — S: *kuřinoha//kuřinoha//kůřinoha, mateřidouška, stračínůžka, ptačínůžka, husínůžka, ptačizob, kuřistřevce, čapínůsek, dobrámysl, čapíhnízdo, vlčímor, kuřimor//kůřimor, psimor*

Všechny tyto spřežky jsou tvořeny z relačních adjektiv, až na 2 (*dobrámysl, mateřidouška*), odvozených od jmen zvířat formantem *-i* s alternací předchozí souhlásky. Ve druhé části je substantivum — primární, desubstantivní (odvozené deminutivními sufixy s lexikalizovaným významem) nebo deverbativní.

3.2. typ S — S: *zeměžluč, potměchut*

První část slova *potměchut* je tvořena z předložkového spojení.

3.3. typ N — S: *tisíczrnek, devětsil*

Juxtapozita nebyla v 16. století v terminologické platnosti ustálená, např. *čapíhnízdo* najdeme v rejstříku MatVel i jako *hnízdo čapí* pod H; název *husínůžka* je zařazen mezi *husí mejdlo* a *husí štetka* atd.

4. Lidové etymologie

Že byla kompozice pocítována ve zkoumané etapě vývoje botanické nomenklatury jako živý, produktivní slovtvorný postup, dokazují poměrně početné tzv. lidové etymologie: na základě domnělé motivace se ustaluje nová hlásková podoba slov přejatých z cizích jazyků, ale i slov domácích, jejichž původní motivace je pro současné uživatele již neprůhledná. V některých případech tak vznikají jakási kvazikompozita, adaptace jde někdy tak daleko, že můžeme stanovit oba jejich „komponenty“ i slovtvornou kategorií, ke které se v chápání svých uživatelů přiřadila. Nejhojnější je deverbativní typ S — V (*jitrocel*). K němu se přiřadila i slova *koniklec* < *poniklý* 'převislý' (měl způsobovat klecání, kulhání koní), adaptace *konitrud* < něm. *Gnadenkraut*; *klinopad* < *clinopodium* byl zase uznávaným prostředkem abortivním. Formace *janoklika* < *angelica* ukazuje k jinému rozšířenému typu starších botanických názvů, k víceslovnému pojmenování motivovanému jménem některého světce, nejčastěji právě sv. Jana (srv. Hrabětová, 1984, s. 11). Další gynekologický prostředek, *řimbaba*, byl vykládán z *baba* 'rodidla'. Částečně etymologizované byly adaptace *orobaňka* < *orobanche*, *dejvorec* < *Daiworcz*, *prustvorec* < *Brustwurz*.

ADJEKTIVA

Složená adjektiva jsou v nomenklatuře MatVel pouze 3, všechna vytvořená postupem kompozičně-derivačním: typ A — S: *dlouhošpičný* je zastoupen jedenkrát, typ N — S: *dvojizrný, trojlistý* dvěma formacemi. O spojovacím -i- u číslovkových kompozit viz výše u typu 2.2.2.2.

NOVOČESKÝ STAV

SUBSTANTIVA

V NK a BA je celkem 50 různých složených substantiv, tj. asi 8 % všech substantivních názvů a 15 % substantiv sekundárních. Všechna kompozita jsou determináčn.

1. Vlastní kompozita

1.1. Modifikační determinativa

1.1.1. typ A — S: *kosodřevina, bilojetel, strmobýl, černobýl, zlatobýl, suchopýr, zimolez (< zimozel)*

1.2. Mutační determinativa

1.2.1. typ A — S: *dobromysl, bělotrn, zlatovous, suchokvět, sinokvět, bělolist, ostrolist*

1.2.2. typ V — S: *lomikámen*

1.2.3. typ N — S: *trojštět*

2. Názvy kompozičně-derivační

2.1. z verbálních syntagmat

2.1.1. tvořené bezafixálně:

2.1.1.1. typ S — V: *třemdava, jednoj, bolhoj, kostival, jitrocel, čertkus*

2.1.1.2. typ Adv — V: *nezastoupen*

2.1.1.3. typ V — S: *bolehlav*

2.1.2. tvořené sufixací:

2.1.2.1. typ S — V: *kolovratec*

2.1.2.2. typ Pron — V: *samorostlík*

2.1.2.3. typ Adv — V: *bělozářka*

2.2. z atributivních syntagmat

2.2.1. tvořené bezafixálně:

2.2.1.1. typ A — S: *bodloplev*

2.2.2. tvořené sufixací:

2.2.2.1. typ A — S: *běloprstka, jinořadec, zlatovlásek, rudohlávek, černo-
hlávek, zlatohlávek*

2.2.2.2. typ N — S: *prvosenka (<*prvovesenka), sedmikráska, pětiprstka, dvojštětek, sedmikvítek, jednokvítek, pětilístek, stolístek*

3. Spřežky

V novočeské terminologii přežívají jen nečetné, silně lexikalizované formace *mateřídouška*, *zeměžluč*, *devětsil*, *zemědým*, *potměchuť*. Pokud se zachovaly tradiční názvy typu *kuří noha*, *ptačí zob* apod. (v NK a BA jich je 17), jsou psány důsledně jako dvě slova.

4. Lidové etymologie

Zachovaly se také jen řídce, zejména v takových útvarech, které se dobře přizpůsobily převládajícím slovotvorným typům a jejichž hlásková stavba nemá expresivní příznak: *řimbaba*, *koniklec*, *konitrud*, *klinopád*.

ADJEKTIVA

Kategorie složených adjektiv je v novočeském materiálu zastoupena velmi hojně — 107 kompozit a 2 spřežky, představuje cca 33 % sekundárních a 29 % všech adjektiv ve zkoumaném souboru.

Bohatý je i repertoár slovotvorných typů. Nejčastější jsou atributivní složeniny kompozičně-derivační se strukturou A — S: *tenkolistý* — 34×, N — S: *trojlistý* — 28×, S — S: *broskvolistý* — 27×, Adv — S: *mnoholistý* — 5×. Jako druhý komponent převažuje *-listý* (47×), což odpovídá současnému botanickému třídění rostlin podle tvaru a uspořádání jejich listů, květů a dalších částí.

Méně je typů odvozených od syntagmat verbálních: S — V: *kulkonosný* — 5×, N — V: *trojklaný* — 1×.

Nečetná jsou i vlastní kompozita modifikačního typu S — A: *hlinožlutý* — 1× a Adv — A: *bledožlutý* — 5×.

Jednou se objevuje koordinativum *modronachový* (u rostliny s dvoubarevnými květy).

Ojedinělé jsou také 2 spřežky typu Adv — A: *vždyživoucí* a *vždyživý*, tvořené jako kalky k latinským druhovým názvům rostlin téhož rodu.

Srovnáním stavu novočeského s materiálem z doby střední zjišťujeme několik výrazných tendencí, vyvolaných jednak tlakem jazykového systému, jednak faktory mimojazykovými.

Z mimojazykových faktorů uveďme zejména vzrůst požadavků vědního oboru na terminologii, na její přesnost a jednoznačnost. Z toho pak vyplývá i tendence k větší popisnosti a obsahovosti pojmenování, která se odráží ve značném zvýšení absolutního počtu složených adjektiv (z 1 % na 33 %) a ve zvýšení relativního počtu jím sémanticky podobných substantiv s adjektivním komponentem (z 10 % na 40 %). U podobných názvů s číslovkovým komponentem se někdy číselný údaj přesunul ze substantiva na adjektivní druhový název.

Ubylo naopak substantiv s imperativním slovesným komponentem (typ *hubilen* — ze 14 % na 2 %). Působily zde zároveň požadavky terminologické (nevhodný expresivní příznak většiny formací) i tlak jazykového systému, v němž se imperativ na *-i* již nevyskytuje.

Mnoho jmen se zachovalo v nezměněné podobě, i když byla někdy přiřazena jiným rostlinám. Některé názvy se změnily částečně (*pěti-prstka* > *pětiprstice*, *sedmikrása* > *sedmikráska*). Většina spřežek se píše odděleně, jiné přešly k vlastním kompozitům (*dobrámysl* > *dobromysl*). Vymizela část lidových etymologií, ostatní se zařadily mezi pravidelně tvořená kompozita. Některé další staré názvy se zachovaly alespoň v dialektech.

Shody v názvech rostlin v době střední a současné si lze vysvětlit postupným jazykovým vývojem, který však u terminologie ovlivňují i faktory mimojazykové. Základy novočeské botanické nomenklatury vypracoval počátkem minulého století J. S. Presl. Řídil se přitom obrozenec-kým programem, podle kterého prvním pramenem pro doplňování slov chybějících v obnovované češtině měly být starší památky, nejlépe právě z doby veleslavínské. Mattioliho Herbář byl jedním z hlavních Preslových zdrojů (Machek, 1953, s. 14). Materiál zde získaný byl pak doplňován názvy lidovými a přejímkami z jiných slovanských jazyků. Teprve na dalším místě se uplatňovalo tvoření názvů nových. I v těch však pochopitelně nacházíme ve složených slovech staré slovní základy (*bedrníkolistý*, *bílojetel*).

V podstatě stejný postup byl zachován také při nové úpravě a rozšíření botanické nomenklatury podle mezinárodně platných pravidel (Dostál, 1950, s. 6).

Složené názvy rostlin ze střední doby se tedy projevily ve své většině jako životaschopné útvary, zvláště typy vytvořené z atributivních syntagmat. Ke změnám docházelo častěji u typů deverbativních a dalších typů okrajových. Vliv na změny v tvoření složených botanických názvů byl zejména mimojazykový, tj. požadavky moderní vědy na přesnost, jednoznačnost a operativnost termínů. To se projevilo zvláště ve velkém zvýšení počtu popisných pojmenování (adjektivních a částečně i substantivních) a v odstranění názvů s expresivním příznakem.

LITERATURA

- MATHIOLUS, P. O.: *Horbář aneb Bylinář* . . . Praha 1596.
 DEYL, M.—HÍSEK, K.: *Naše květiny*. Praha 1973.
 RANDUŠKA, M.—ŠOMŠÁK, L.—HÁBEROVÁ, I.: *Barevný atlas rostlin*. Bratislava 1983.
 BUFFA, F.: *Vznik a vývin slovenskej botanickej nomenklatury*. Bratislava 1972.
 DOKULIL, M.: *Tvoření slov v češtině 1*. Praha 1962.

- DOKULIL, M.: K tvoření vztahových adjektiv od dvouslovných pojmenování. Jazykovedné štúdie, 12, 1974, s. 153.
- DOSTÁL, J.: Květena ČSR. Praha 1950.
- DOSTÁL, J.: Botanická nomenklatura. Praha 1957.
- HAUSER, P.: Tvoření podstatných jmen v době národního obrození. Brno 1978.
- HELCL, M.: Poznámky k tvoření některých adjektivních složenin. In: Studie a práce lingvistické. Praha 1954, s. 190—199.
- HELCL, M.: K tvoření slov skládáním. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha 1958, s. 170—173.
- HELCL, M.: Skládání slov v jazyce českém a slovenském. Jazykovedné štúdie 12, 1974, s. 172—182.
- HORECKÝ, J.: Sémantická klasifikácia zložených slov. In: Studie ze slovanské jazykovědy. Praha 1958, s. 285—292.
- HRABĚTOVÁ, I.: Slovtvorný rozbor botanických názvů v Mattioliho Herbáři. (Diplomová práce.) Brno 1985 — Univerzita J. E. Purkyně. Fakulta filozofická.
- MACHEK, V.: Česká a slovenská jména rostlin. Praha 1953.
- MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. 3. vyd. Praha 1971.
- Mluvnice češtiny {1}. Fonetika. Fonologie. Morfologie a morfemika. Tvoření slov. Praha 1986.
- POŠTOLKOVÁ, B.—ROUDNÝ, M.—TEJNOR, A.: O české terminologii. Praha 1983.
- SKALIČKA, V.: Hyposyntax. SaS, 31, 1970, s. 1—6.
- ŠMILAUER, V.: Novočeské tvoření slov. Praha 1971.
- TRÁVNÍČEK, F.: *Maloměsto a malé město*. SaS, 2, 1936, s. 21—25.
- TRÁVNÍČEK, F.: *Ke vzniku složených jmen typu zeměřesení a trestuhodný*. SaS, 6, 1940, s. 28—35.
- TROFIMOVIČ, K. K.: Produktivnost modelej složnych suščestvitelnych v češskom jazyke dobelogorskogo perioda. In: Issledovanija po češskom jazyku. Moskva 1963, s. 172—180.
- VACHEK, J.: K otázce tzv. citátových složenin v češtině. SaS, 21, 1960, s. 110—117.

KOMPOSITA IN DER TSCHJECHISCHEN BOTANISCHEN NOMENKLATUR DER MITTLEREN ZEIT UND DER GEGENWART

Der Artikel bringt eine Übersicht der Kompositionstypen in der tschechischen Übersetzung des Buches *Herbář aneb Bylinář* . . . von P. Mattioli aus dem 16. Jahrhundert und ihre Analyse. Insgesamt 52 zusammengesetzte Substantiva und 3 Adjektiva aus diesem Buch sind nach ihrer Bildungsart in die Kategorien und Typen geteilt. Dazu ist eine kurze Übersicht der Komposita in der gegenwärtigen tschechischen botanischen Nomenklatur beigefügt.

Aus dem Vergleich der beiden Zeitquerschnitten folgt, daß die alten Formen auch in der heutigen Fachsprache benutzbar sind, besonders die aus den attributiven Syntagmata gebildeten Typen. Die Änderungen sind öfter bei den Deverbativa und bei den peripherischen Bildungstypen.

Diese Änderungen wurden besonders von den außersprachlichen Anlässen, d. h. von den Ansprüchen der modernen Wissenschaft auf die Terminologie, die präzise, eindeutig und operativ sein soll, bewirkt. Diese Tendenz ist vor allem bei dem Zuwachs der beschreibenden Namen (Adjektiva, bzw. auch Substantiva) und bei der Beseitigung der expressiven Namen merkbar.